DIALOOG JA DEMARKATSIOONIJOON AJALOOTEADUSE JA KIRJANDUSE VAHEL*

MÄRT VÄLJATAGA

Kultuuri moderniseerumine tähendab valdkondadevahelist tööjaotust. Seatakse sisse võimude lahusus; poliitika, kõlblus, kunst ja teadus hakkavad toimima oma seaduste järgi. Ometigi jääb spetsialistide kõrval roll ka sünteesijatele. Pinge spetsialiseerumise tsentrifugaal- ja sünteesi tsentripetaaljõu vahel avaldub igas kultuuris natukene isemoodi, vastavalt moderniseerumistee eripärale. Oma rolli mängib ka kultuuri suurus: väikeses kultuuris peab üks suurvaim ära tegema töö, mis suures jaotub mitme teaduskonna ja pädevussfääri vahel.

Tööjaotus kujuneb uusajal välja ka ajaloo kujutamises. Valgustatud vaa-teviis on valmis sallima mitmesuguseid lähenemisi ajaloole, kui nende päde-vuspiirid on paigas ja piirivalve lähtub selgetest reeglitest, mis lubavad teatud tingimustel sfääridevahelist kaubavahetust, aga salakaubandust mitte. Laias laastus võib eristada järgmisi minevikukujutamise tasandeid:

1. Intuiitiivne, folkloorne ehk (neutraalses mõttes) vulgaarne aru-sa a m a j a l o o s t – ettekujutus ajaloo kollektiivsetest ja üksiksubjektidest, sündmustest, mis olid varem ja mis hiljem, millised ajad ja valitsejad olid paremad, millised halvemad. Seda tasandit nimetatakse ka kollektiivseks mäluks, aga see tundub eksitav metonüümia, sest otseses mõttes mäletada saab ikkagi ju ainult vahetult ja isiklikult kogetut. Vulgaarajalugu on esmane sfäär, millest toituvad ülejäänud.

2. Riikliku tähtsusega ametlik ehk kroonuajalugu on monoliitsem süsteem, milles lahtisi otsi ja ambivalentsusi suurt ei sallita. Kroonuajalool on omakorda mitu väljundit: rahvusvahelise suhtluse lähtedogmad, mis on juriidiliselt jäigad ja verbaalselt piiravad, mõnevõrra paindlikum siseriiklik tsiviilreligioon (tähtpäevad, kangelaste panteon jms) ja kooliõpetus.

3. Kooliõpetus (vähemalt ülikooli tasandil) seostub tihedalt ka kolmanda tasandi, a j a l o o t e a d u s e g a, mis peaks taotlema objektiivsust ning saama oma tulemused kindlate meetodite abil, millega tõlgendatakse allikaid, tuvas-tatakse, selekteeritakse ja seostatakse fakte. Muidugi ei arva ajaloolased, et saaksid end intuiitiivsest ajalooteadvusest täielikult lahti kiskuda või et peak-sid taotlema päris kiretut „vaadet eikusagilt”. Sel juhul taanduks ajalugu võib-olla pelgalt kehade liikumise ajalooks. Aga nad püüavad vähemalt omaenda soovid ja arvamused hoida lahus ajaloos tegutsejate soovidest ja arvamustest. Ajalooteadust saadab varjuna pseudoajalugu – katsed peita ajalooteadusliku välisvormi alla soovmõtteid ja fantaasiaid mineviku kohta.¹

* Essee põhineb kahel ettekandel: „Jaan Krossi (ja Lennart Mere) heitlused ajaloomuusa-ga” UTKK konverentsil „Ajalooromaan: poeetika ja poliitika” 9. märtsil 2012 ja „Historical fiction as cognitive instrument?” Tallinna Ülikooli 4. Juri Lotmani päeval 8. juunil 2012.

¹ Pseudoajaloo tunnusteks on ebakriitilisus, pärisajaloost tugevam ideoloogilisus, sama-teemaliste käsitluste mittetundmine või eiramine, spekulatiivsus, allikate valikuline käsit-lemine, moonutamine jne.

4. Ja lõpuks on veel kirjanduses, filmides ja meelelahutuses kujutatav fiktsionaalne ajalugu, mineviku kujutluslik rekonstruktsioon, mis lähtub osalt vulgaarsest, osalt ametlikust, osalt teaduslikust ajaloopildist. See võib taotleda mineviku täpset taasloomist või lihtsalt meelelahutust jms.

Niisiis neli valdkonda: vulgaarajalugu, kroonuajalugu, ajalooteadus ja ajaloofiktsioon.² Neis kõigis on omad sisevaidlused. Oleks ideaalne, kui nad elaksid sõbralikult teineteise kõrval vastastikusel dialoogis: kui teadust ei sunnitaks teenima poliitilisi ja kasvatuslikke ülesandeid, kui poliitika ei takerduks ajaloolistesse lahkkelidesse ega otsiks oma motiive üksnes minevikust, kui tavakodanik ei peaks oma intuiitivset ajaloopilti iga uue teadusliku avastuse või riikliku suunise valguses ümber rihtima ega jääks ka üleelilsete müütide kammitsasse ning leiaks oma rahvuslikuks enesehinnanguks materjali mujalt kui aegade hämarusest, ning kunst võiks teaduslikku ja vulgaarset ajaloopilti täiendada või õonestada just nii, nagu meelepäraseks peab või nagu kujutluse seadused seda nõuavad. Liiga suur harmoonia annaks märku kultuuri stagnatsioonist. Tegelikult tuleb alati ette tõrkeid, demarkatsiooni-joonte ületamisi ja tülisid selle üle, kuidas need jooned üldse kulgema peaksid.

Neli tasandit annavad kuus vastasmõjupaari:

1. Vulgaarajalugu – kroonuajalugu. Kui rahvas jõuab riikluseni, püüab ta oma vulgaarse ajalookujutuse muuta ametlikuks ideoloogiaks. Riik omakorda on oma legitiimsuse nimel huvitatud sellest, et kodanike „kollektiivne mälu” ei lahkneks liialt ametlikust.

2. Vulgaarajalugu – ajalooteadus. Vulgaarajaloo tasand on see esmane kaemuslik pinnas, millelt ajaloolased oma projektides lähtuvad, et seda siis oma meetoditega kas kinnitada või revideerida, ning sageli loodavad nad sellele ka rahvavalgustuslikku tagasimõju avaldada. Edukad ajaloouuringud, nagu on märkinud Ernest Renan, võivad sageli olla ohtlikud rahvustundele, järelikult ka vulgaarajaloole.

3. Vulgaarajalugu – ajaloofiktsioon. Minevikust kirjutavatel kirjanikel on tihti peamiseks materjaliks, mida nad töötlevad, vulgaarne ajaloopilt – kas või juba seetõttu, et ajalooline aines on teaduslikult läbi töötamata või kirjanikel puuduvad oskused või tahtminegi allikaid hankida ja kriitiliselt tõlgendada. Kirjandus (ja film) avaldavad omakorda tugevat mõju vulgaarsele ajalookäsitusele.

4. Kroonuajalugu – ajalooteadus. Riik ootab mõnikord ajaloolastelt argumente mõne välis- või sisepoliitilise sammu õigustuseks ning ajaloolased on nii vabamatel kui ka rõhuvamatel aegadel olnud varmad ametlikku tellimust täitma. Et ajaloolaste traditsiooniline uurimisaine on poliitika ja võim, siis tõmbab neid sinna poole ka kaasajas. Samas võivad akadeemilised ajaloolased unistada puhtast, poliitiliselt steriliseeritud teadusest. Kroonuajalugu otseselt vaidlustav revisionism on haruldasem. Moodsate suurrahvaste revisionistidel on lootust omapäi hakkama saada, aga väikeses kultuuris on neil hädavajalik tunda rahvusvahelise professionaalse kogukonna tuge.

5. Kroonuajalugu – ajaloofiktsioon. Kirjanikudki on valmis andma pahunust nii riiklikku ülesehitustöösse kui ka ametliku ideoloogia õonestamisse või revideerimisse.

² Filmi kõrval leidub teisi mitteverbaalseid mineviku rekonstrueerimise viise: hoonete ja keskkonna restaureerimine, vanamuusika esitused, ajaloosündmuste uuesti läbimängimine jne.

6. Ajalooteadus – ajaloofiktsioon. Järgnevas vaatlengi ajalooliste romaanide ja ajalooteaduse vahekorda üldisemalt ning konkreetsemalt paari sellealast vaidlust Eesti lähiminekust.

*

Vaidlused ajalooliste romaanide (ja filmide) ning ajalooteaduse vahekorra üle puudutavad enamasti ka vulgaarset ajaloopilti, sest saavad sageli alguse küsimusest, kummal on või peaks olema suurem panus selle kujundamisse. Moodsa ajalooteaduse tekkimisest peale XIX sajandi algupoolel – samal ajal ajaloolise romaani tekkega – on ajaloolased pidanud aeg-ajalt tõdema, et nemad oma uurimustega ei suuda vulgaarset ajalooteadvust mõjutada niisama võimsalt nagu kirjanikud oma romaanidega. Romaanides on niisiis nähtud ajalooteaduse populariseerimise vahendit. Näiteks 1889. aastal kirjutas anonüümne kriitik Postimehes Andres Saali „Vambolat” arvustades: „Ja igal rahval on oma ajaloo tundmine tähtjas, sest minevikust õpib ta olevikku tundma ja teab ennast tulevikule ette valmistada. Aga ajalugu üksi õpetuse näol pakkuda, ei ole suuremale osale hästi maitse järele. See on lugemiseks liig kuiv ja ei huvita hästi. Selle pärast põimivad osavad kirjanikud tähtsaid ajaloolisi sündmusi jutustusteks ja tutvustavad ajalugu jutu kujul rahva laiemale ringkonnale” (-ts- 1984: 144–145).

Sama teema kerkis Postimehes uuesti üles 123 aastat hiljem, kui 2012. aasta 1. aprillil (kuid ilma naljata) võeti taas üles mõttevahetus: „Kas minevikust annab parema pildi meelelahutus või tõsiteadus?” (Bahovski 2012). Koos lootusega, et fiktsionaalsed ajalookujutused levitavad ajalootundmist, käib kartus, et need võivad rahvahulki eksitada, sest lahknevad oma meelevaldsuses nii teaduslikust kui ametlikust ajaloost. Nii kirjutas Eestimaa kuberner Sergei Šahhovskoi 1892. aastal tollal lokanud ajalooliste jutustuste ärakeelamise õigustuseks: „Sarnastes lendkirjades kirjeldatakse ajalooliste juttude nime all eestlaste võitlust iseseisvuse pärast nende allarõhujate vastu. Nendes kirjeldatud Eesti kangelaste, vanemate ja kuningate vägiteod, vaimustatud kõned ja võitlusele üleskutsed „sortsilaste” vastu, kihutavad Eesti lugejates tahtmata päritud viha sakslaste (õpetajate ja mõisnikkude) vastu üles. Arusaadavalt ei või sarnaste lendkirjade kirjutajatel tarvilikka ajaloolisi teadmisi olla, mis õigust annaks nende kirjatöodes ajaloolist tõde otsida” (tsit P. Ruubeli tõlkes, Raamatu osa Eesti arengus 1935: 152).

Ajaloolist romaani on niisiis mõistetud kui ajalooteaduse kuivade andmete mahlakamat levitajat³ ja ka moonutajat. Sellele leidub vähemalt kaks alternatiivi: 1) ajalooline romaan on ajaloo tunnetamise vahend, millel võivad teatavatel tingimustel ajalooteaduse ees omad eelisedki olla; 2) ajalooline romaan ja ajalooteadus tegelevad hoopis ise asjadega ja nende kõrvutamine või ühe arvustamine teise pinnalt oleks lubamatu „naivne realism”. Esimesel juhul tunnistatakse ajaloolise romaani või fiktsiooni tunnetusliku, st teadmisi andva funktsiooni võimalust ning tähtsust; teisel juhul jäetakse fiktsioon kas üldse ilma tunnetusväärtusest või antakse talle mingi teadusega täiesti ühismõõdetu tunnetusfunktsioon.

³ Elina Öpiku (1988: 149) sõnul tähendaks see „langemist ajaloofaktide krestomaatilise illustreerimise tasemele, mispuhul kirjandus lakkaks õieti olemast kirjandus ja muutuks parimal juhul (kui ajalooteave on adekvaatselt edastatud) populaarteaduseks”.

Ajalooromaani ja ajalooteaduse vahekord on osa üldisemast küsimusest faktilise ja fiktsionaalse teksti või narratiivi vahekorra kohta. Ka siin eristub laias laastus kolm positsiooni (Ryan 2002: 354–356; Väljataga 2009: 403–404): 1. „Panfiktsionalism” – igasugune tekst, kaasa arvatud või just eriti ajalugu on fiktsioon, sest ka ajalooteosed on konstrueeritud narratiivina. Me kogeme tegelikkust üksikasjade kaosena, mis vajab ideoloogilist lihtsustamist ja narrativeerimist, mille käigus tulebki mängu fiktsioon.⁴ 2. Fakti ja fiktsiooni, dokumentaal- ja ilukirjanduse üleminek on sujuv, nende vahele jääb mitmesuguseid rohkem või vähem fiktsionaalseid või faktilisi vahevorme. 3. Faktiliste ja fiktsionaalsete lugude erinevus on absoluutne liigierinevus, need on kaks omaette režiimi.

Panfiktsionalism vastab postmodernsuse vaimule, mis suhtub skeptiliselt teaduse tõeväärtusse. Vaateviis, mis eitab ajalooromaani väärtust mineviku tunnetamise vahendina, on kooskõlas modernsuse vaimuga, mis tähtsustab tööjaotust ega tunnista oma positivistlikes ilmingutes üldse kunsti tunnetuslikku ja tõeväärtust, omistades selle üksnes teadusele. Ajalooromaani tunnetusliku väärtuse mõningane möönmine teatavatel tingimustel vastab vahest kõige paremini tervele mõistusele.

*

Ajalooteaduse ja ajalooromaani vahekorra probleem tõuseb üles peamiselt siis, kui kõne all on üht spetsiifilist liiki romaan – klassikaline realistlik ajalooromaan. Brian McHale on selle konventsioonidena nimetanud kolme: 1. Romaani elemendid ei tohi rääkida vastu „ametlikule” ajalooteadmisele, mille all McHale peab silmas seda, mida üldiselt ja vaieldamatult ajaloo st teatakse: vulgaar-, kroonu- ja teadusliku ajaloo sulamit. Poeetiline leiutamisvabadus peab jääma „ametliku ajalooteadmise” hämaralade piiresse. 2. „Ametliku” teadmisega ei tohi vastuollu minna ka romaani elementide üldine süsteem ehk mineviku kultuuri või maailmapildi kujutamine. 3. Ajalooromaani maailmas valitsev loogika ja füüsika peavad olema kooskõlas reaalsusega, st puudub üleloomulikkus (McHale 1987: 87–88).

Jaan Kross annab esimesele tingimusele elegantsema sõnastuse: „Ajaloobelletristi fantaasia peab... tantsima ajaloo pörandasse rammitud faktimõõkade vahel. Ja peab sooritama oma tantsu... end nende mõõkade vastu veristamata” (Kross 1990a: 141). Niisugust tantsu peavad muidugi tantsima ka teised ajalookäsitlejad – teadlased ja mälu poliitikud –, kuid nende jaoks on tantsu ilust tähtsam ohutus. McHale'i tingimustest kõige olulisem näib teine, mis tähendab lihtsalt nõuet vältida anakronisme mitte üksnes olustiku, vaid ka tegelaste mõtteviisi ja vahest isegi keele tasandil. Mentaliteedi- ja keelealaseid anakronisme ei õnnestu täielikult vältida ühelgi ajaloolisel romaanil, kuid neid annab elliptiliselt peita ja stiliseerimise varal siluda.⁵ Pealegi meie „ametliku”

⁴ Historiograafilist juurdemõtlemit, ilustamist, stiliseerimist peeti varemalt kurvaks paratamatuses (nt: „Ajalookirjutamine on nii raske, et enamik ajalookirjutajaid on sunnitud tegema mõõndusi saagade [st fiktsiooni] tehnikale”, Auerbach 2012: 26), kuid nn narratiivse pöördes tõstetakse see ajaloo olemustunnuseks. Eestikeelses kirjasõnas on sellealased vaidlused – Roland Barthesi, Paul Veyne'i, Hayden White'i, Michel Certeau, Günther Patzigi, Reinhard Kosellecki, Georg Iggersi, Jörn Rüseni jt argumentid – juba põhjalikult tuttavad eelkõige tänu Mart Kivimäe ja Marek Tamme vahendaj tööle.

⁵ Filmis on vähem võimalusi olustikudetailidest elliptiliseks ülelibisemiseks. Aga sealgi on detailitäpsusest tähtsam tõenäosus. Selles seoses on huvitav Timothy Garton Ashi kirjel-

teadmise standard, millega ajalooromaanis sisalduvaid anakronisme mõõta, ju muutub. Kolmas tingimus, üleloomulikkuse puudumine, iseloomustab XIX sajandi realismis eeldatavat asjalikku maailmapilti ja võib minna autentsusnõudega isegi vastuollu, kui kujutamisaineks on uusaegse „nõiduse kadumise“ eelne aeg, mil inimesed tajusid kõikjal enda ümber üleloomulikkust.

Klassikaline poeetika on Aristotelesest saadik eristanud tõde ja tõenäosust, pidades kirjanduse pärusmaaks just viimast. Nicolas Boileau kuulsalt maksimi järgi ei tarvitse tõde olla alati tõenäone (s.o usutav, kunstiliselt veenev). Tõe ja tõenäosuse, *veritas*’e ja *verisimilitudo* vahekord on konventsionaalne ning varieerub ajastute ja kunstivoolude lõikes. Kuid kirjanduse hindamise ühe kriteeriumina ei ole tõenäosus-veenvus-usutavus kunagi oma tähtsust minetanud. Ajaloolise romaani klassikalise realistliku variandi puhul on tõde ja tõenäosus eriti tihedalt seotud – tähtsaks muutub siin see, kui suurt faktitõe luulendamist-tihendamist võib kunstitõe nimel sallida. Ajalooliste vigade, anakronismide leidmine realistliku taotlusega romaanist võib anda alust etteheiteks romaanile kui kunstiteosele. Ja vastupidi: kuigi ajastutäpsus ei taga ühegi romaani kunstilist õnnestumist, võib see kasuks tulla.

*

Kas ja kuidas saab romaan olla teadusega võrdväärne või sellest paremgi mineviku tunnetamise vahend? Vastus sellele küsimusele peaks viima sügavatesse tunnetusteoreetilistesse vetesse ja puudutama küsimusi, nagu: Mis on tunnetus ja teadmine? Kas fiktsioon saab neid üldse pakkuda? Kui jah, kas ainult mingit erilist liiki teadmist (mitteväitelist teadmist või gnoomilisi teadmisi inimolust ja -hingest)? Milline on ajalootunnetuse eripära? Piirdugem siin vaid tähelepanekuga, et ajalooromaani tunnetusliku väärtuse tunnustajad kipuvad ühtlasi heitma kahtlusevarju ajalooteaduse objektiivsusele – üht ülenadatakse sageli teise alandamise hinnaga. Need, kelle meelet ilukirjandusel on tähtis tunnetuslik, st teadmisi pakkuv funktsioon, ja need, kelle meelet ajalugu erineb fiktsioonist ainult määra poolest või kuidagi „institutsionaalselt“, võivad kergemini omavahel ühise keele leida kui kumbki neist arusaamaga, et fiktsioon ja ajalugu on olemuselt ühismõõduta režiimid.⁶

dus kohtumisest Florian Henckel von Donnersmarckiga, DDR-i kujutava filmi „Teised elud“ (2006) režissööriga: „Kuigi ta kaitses raevukalt filmi ajaloolist akuraatsust, nõustus ta kohe, et mõningaid detaile on dramaatilise efekti nimel muudetud. Kui ta oleks näiteks kujutanud tavalisi Stasi kadette mundris, siis poleks harilik filmivaataja suutnud end nendega samastada. Aga kuna ta näitab neid (ebatäpselt) tsiviilrõivais tudengitena ning paneb ühe neist (ebausutavalt) esitama naiivset küsimust „Kas ülekuulatavatega jõhkutsemine on ikka õige?“, siis saab vaataja nendega samastuda ja ta tõmmatakse loosse sisse. Donnersmarck seletas, et filmis on reaalsus alati *verdichtet* (tihendatud, luulendatud) ... Väikesed ebatäpsused ja usutamatused on lõppkokkuvõttes õigustatud kunstiline vabadus, mis võimaldab edasi anda sügavamat tõde“ (Ash 2007).

⁶ Konstruktivistlik või relativistlik vaateviis ei tähtsusta üksnes ajaloolase kujutlust faktide tõlgendamisel, vaid ka faktide eneste kindlakstegemisel: „Fakt pole talle [ajaloolasele] lähtepunktiks, vaid on vaearikka töö lõpptulemus. Ta ise loob faktid, püüdes saada tekstist kätte tekstivälise reaalsuse, sündmuse kohta käivast jutustusest – sündmuse. ... Seega on ajalooteadus päris esimesest sammust peale veidras olukorras: teistele teadustele on fakt lähtepunktiks, teatavaks esmaseks aluseks, millest lähtudes teadus avab seoseid ja seaduspärasusi. Kultuuri sfääris on fakt eelneva analüüsi tulemuseks. Teadus loob ta uurimisprotsessis ja sealjuures ei ole ta uurijale midagi absoluutset. Fakt on suhteline teatava kultuuriuniversumi suhtes“ (Lotman 1996: 306). Aga isegi kui terve mõistuse ja realismi vaimus mõõnda ajaloo faktide eksistentsi sõltumatult ajaloolastest, on raske leida head

Ajalooromaani tunnetuslikku väärtust kaitsevad esmajoones kirjanikud ise. Novalise kuulsa aforismi järgi „romaan saab alguse ajaloo puudustest” – st romaanikirjanik jätkab sealt, kus ajaloolase meetodid hakkavad tunnetusele jalgu jääma. Lev Tolstoi uskus, et romaanikirjanikul võib korda minna see, mis ajaloolasel tingimata nurjub: esitada mineviku kohta tõene jutustus. Ajalool puudub intiimsus, oma rohmakate sotsioloogiliste kategooriate ja arenguseaduste varal ei pääse ajaloolased ligi sellele, mis on ühe või teise minevikuteo tinginud – tegutsejate tegelikele mõtteprotsessidele, motivatsioonile ja kogemusele. Romaan aga võimaldab esitada ajaloosündmusi nii, nagu neid läbi elati, inimeste vahetute hetkekogemustena, mille kohta otsesed allikad ju enamasti puuduvad. Kujutluslik sisseelamine tegelasesse võib olla ainus viis, kuidas anda nüüdisinimesele aimu, mis tunne oli elada vanasti, kuidas oli kogeda Austerlitzi lahingut ning kuidas tajusid minevikuinimesed oma tuleviku avatust. Kui ajaloolased püüavad neid kogemusi esile manada, hakkavad nemadki romaanikirjanikeks, st tuginevad intuitsioonile ja kujutlusele, mis on küll allutatud rangematele piirangutele kui kirjanikel.

Ka Juri Tõnjanov, kirjandusloolane ja -teoreetik ning ajalooliste romaanide autor, lootis just nimelt jutustusi kirjutades pääseda tõele ligemale. Kui Aristoteles oli kehtestanud ajaloolase ja poeedi tööjaotuse – üks kõneleb sellest, mis toimus juhtumisi ja tegelikult, teine sellest, mille toimumine on tõenäoliselt või paratamatult võimalik –, ⁷ siis Tõnjanov lootis mõlemad funktsioonid ühendada. „Autobiograafias” kirjutab ta: „Ma olen praegugi arvamisel, et ilukirjandust ei erista ajaloost mitte „väljamõeldis”, vaid inimeste ja sündmuste parem, lähem, elulisem mõistmine, suurem huvi nende vastu. Kirjanik ei suuda iial midagi paremat ega mõjuvat välja mõelda kui tõde. „Väljamõeldis” on juhuslik, ei tulene asja sisust, vaid kunstnikust. Romaan algab alles seal, kus ei ole juhuslikkust, vaid vajadus [s.o paratamatus – M. V.]. Kuid pilk peab olema palju sügavam, taip ja otsustusvõime palju suuremad, alles siis tuleb kunstis see kõige viimane – ehtsa tõe tunnetamine: nõnda võis see olla, nõnda võib-olla oligi” (Tõnjanov 1964: 14).

Ankeedivastuses „Kuidas me kirjutame” kirjeldab Tõnjanov oma tööd: „Seal, kus lõpeb dokument, alustan mina. [...] On ametlikke dokumente, mis valetavad nagu inimesed. Ma ei armasta „dokumente kui niisuguseid” Tunnen süümepiinu, kui avastan, et pole läinud piisavalt kaugele dokumendi taha” (Tõnjanov 1993: 153–155). Ta oli uhke puhkude üle, kui tal õnnestus intuitsiooni abil tungida dokumentidest kaugemale ja elada sündmuste loogikasse sisse nii, et tema kirjanduslik versioon leidis hiljem ka dokumentaalset kinnitust.

Tõnjanovi taotlused köitsid Juri Lotmanit, kes töös „Karamzini (kaas)loomine” (1987) visandas nägemuse tulevasesest sünteetilisest žanrist, rekonstruktiivsest romaanist (vn роман-реконструкция), mineviku taasloomise viisist, mis tungiks traditsioonilisest biograafiast sügavamale, aga oleks rangem

vastust küsimusele, milline on kontrafaktuaalsete oletuste staatus ajaloouurimises. Kas ajalookirjutuses nii kesksed spekulatsioonid selle üle, kui mitu inimest oleks päästnud või hukutanud mõne rahvajuhi vastuhakk või kindrali kapitulatsioon, seisavad epistemoloogiliselt kuidagi tugevamal alusel kui fiktsioon?

⁷ „Poeetikas” öeldakse: „luuletaja ülesandeks pole kõnelda mitte sellest, mis toimus, vaid sellest, mis võib toimuda ja on võimalik kas tõenäolisusele või paratamatusele vastavalt.” Ajaloolane ja luuletaja erinevad „selle poolest, et üks kõneleb toimunust, teine aga sellest, mis võib toimuda” (Aristoteles 2003: 1451 a36–b1).

kui tõnjanovlik biograafiline romaan.⁸ Rekonstruktiivses romaanis ei mõtelda hämaralade täitmiseks juurde episoodi, vaid püütakse rekonstrueerida seda „isiksuse tervikideaali”, mille järgi teatav ajalooline kuju iseennast üles ehitas. Kultuuri kui süsteemi seaduspärasusi tuvastava ajaloolise semiootika kõrval on võrdväärne koht mineviku romaanipärasel rekonstrueerimisel n-ö seestpoolt: „Tähtis on aru saada, et ajalooliste protsesside kõige üldisem uurimine ja inimühikute mõtete, tunnete ja saatuste kõige konkreetsem kirjeldamine ei ole mineviku mõistmise kõrgem ja madalam tasand, vaid samade tangide kaks mokka, mis on üksteiseta võimatud ja tähenduselt võrdsed” (Lotman 1987: 13).⁹

Niisiis on olemas empaatiat, kujutlust, intuitsiooni väärtustav traditsioon, mis näeb ajaloo teaduses ja ajalooromaanis teineteist täiendavaid mineviku kujutamise ja tunnetamise viise, ehk Jaan Krossi sõnul: „Kui ajaloolisel romaanil on nüüdismaailmas ikka veel elujõudu, siis nimelt tänu sellele, et ta oma võimaluste ideaalkujul püsib üha romaanilugeja ning romaanilooja silmapiiril kui kõige sünteetilisem ajaloolise maailmatunnetuse vahendite seast” (Kross 1986c: 139).

*

Nüüdisaegses fiktsiooniteoorias valitseb aga vaateviis, mis eraldab fiktsiooni ja ajaloo (faktilise narratiivi) veekindlate vaheseintega lahtritesse: narratiivse teose fiktiivse maailma ontoloogia on ühetaoline, kõik kujutatud objektid, olememata sellest, kui lähedalt nad seostuvad reaalsete objektidega, on ühtmoodi fiktiivsed, pole olemas fiktiivsuse astmestikku. Kujutatud maailma looja võib küll ammutada elemente mitmest maailmast ja loodud maailma sisustus võib pärineda ka tõelisest maailmast. Aga päritolust hoolimata muutub kõik fiktsioonimaailmasse lülitatu ühtviisi fiktiivseks. Fiktsioonide osutussuhted ei ulatu tekstist väljapoole, reaalsuse sfääri. „Sõja ja rahu” Napoleon ja Moskva on fiktiivne Napoleon ja fiktiivne Moskva juba ainuüksi seetõttu, et eksisteerivad samas maailmas üleni väljamõeldud tegelastega, nagu Nataša Rostova ja Andrei Bolkonski. Piisake fiktsiooni ajalooromaani potis muudab koguterviku fiktsionaalseks (Schmid 2010: 21–32).

Lubomír Doležel ütleb kategooriliselt: „...teadmine, mille annab fiktsioon, ja teadmine, mille annab ajaloo uurimine, on fundamentaalselt erinevad. Ajaloo teadmine on uurimistööga saadud minevikurekonstruktsioon. Sellel on tõefunktsioon ja seega revideeritakse seda pidevalt kriitilise falsifitseerimise ja/või verifitseerimise sotsiaalses praktikas. Fiktsionaalne teadmine, isegi kui see põhineb ajaloolisel uurimisel, on konstrueeritud kujutluse abil ja jääb seetõttu teisepoolse tõeväärtust” (Doležel 2010: 51–52).

⁸ Ühes kohas on Kross möödaminnes märkinud: „Võib arvata, et „ajastu kaemuslikku taasloomist” taotleb proosa ja sedamööda vastav romaan on enam-vähem seesama asi, mida Juli Lotman on nimetanud rekonstruktiivseks romaaniks” (Kross 1990c: 187). Tegu on siiski selgelt eri asjadega: Lotman pidas silmas tulevast teaduse ja kujutluse ideaalset sünteesžanri, mitte traditsioonilist realistlikku või „illusionistlikku” ajalooromaani.

⁹ Collingwoodi *re-enactment*, ajaloolise tegelase mõttekäikude läbimängimine kui ajaloolase keskne ametioskus, taotleb samuti ammumõeldud mõtete mõistelise sisu rekonstrueerimist, ja Collingwood mõnis, et neid mõtteid saatnud vahetu tunne jääb ajaloolasele tabamatuks (Collingwood 1994: 296). Seega ei ole *re-enactment* mingi hämar-müstiline telepaatia, vaid väga sarnane sellega, mida taotleb rekonstruktiivne romaan – hoolimata asjaolust, et Lotman oma „Mõttemaailmades” heidab Collingwoodi kontseptsioonile ette ebaajaloolist tervemõistuslikkust (Lotman 1996: 381–383).

Fiktsiooni jäik eraldamine ajaloost on kasulik korrektiiv žanripiiride post-modernistlikule hägustamisele. Fiktsiooni ja ajaloo vahepiiri kaotamine tooks ju kaasa kaugemaidki tagajärgi – võimetuse eristada tõtt ja valet, toimunut ja toimumata jäänut, ehtsat ja võltsi, süütut ja süüdlast. Aga fiktsiooni ja ajaloo täielik isoleerimine läheb lõpuks terve mõistusega vastuollu. Sellega on raske ühitada meie muljet, et mõned romaanid või romaaniosad on selgelt dokumentaalsemad, faktitäpsemad, realistlikumad kui teised. Ajalooromaani lugejale on tähtis ju see, et pärisnimed osutaksid ajaloolistele isikutele sellistena, nagu ta neid tunneb väljaspool fiktsiooni, ja mitte lihtsalt tõeliste isikute fiktsionaalsetele nimekaimudele (vt Schaeffer [2012]). Pealegi tuleb monistliku fiktsiooniteooria uksest välja visatud eristus justkui akna kaudu sisse tagasi: kuigi Schmid, Doležel jt väidavad, et ajaloolistes romaanides ei esine faktilisi elemente, vaid ainult fiktsionaalseid, jaotavad nad need omakorda faktilise vastega ja faktilise vasteta fiktsionaalseteks elementideks. See tundub juuksekarva skolastilise lõhkiajamisena – võib-olla on fiktsionaalsete ja faktiliste tekstide selge lahushoidmine vajalik mingi järjekindla ontoloogiakontseptsiooni huvides, aga see eristus ei taba adekvaatselt meie tegelikku lugemiskogemust.

Doleželi kirjelduse järgi kogub romaanikirjanik ajaloolisi teadmisi ja transformeerib need vastavalt loodavale maailmale. Lugeja omakorda ammutab seda teadmist romaanidest kolmel moel: 1. Ta kõrvutab romaanimaailma oma vulgaarse ajaloopildiga („ühise kultuurientsüklopeediaga”) tegemaks kindlaks, millistel tegelastel ja sündmustel on ajaloolisi vasteid ja kuivõrd nende kujutamine langeb tavateadmistega kokku. Me otsustame, kas fiktiivne maailm on täpsustaotluslik, kontrafaktuaalne, fantastiline jne. Me ei lähene Arvo Valtoni allegoorilistele ajalooainelistele novellidele või Ivan Orava juttudele samamoodi nagu Jaan Krossi või isegi Mait Metsanurga realistlikele romaanidele. 2. Järgmine tase on see, kui lugeja läheb kaugemale oma intuiitivsest ajaloopildist ja uurib lisaks ka asjakohaseid teaduslikke minevikurekonstruktsioone, millel fiktsioon põhineb. Kirjanduslooliselt ja tõlgenduslikult võib olla huvipakkuv, millised allikad olid kirjanikule kättesaadavad ja kuidas ta nendega ümber käis. Nii toimis Viktor Šklovski, uurides allikate kasutamist „Sõjas ja rahu”, või Ljubov Kisseljova, kes on toonud välja kokkulangevusi ja lahknevusi Jaan Krossi teoste ja nende allikate vahel. Kolmas lähenemiseviis, mida Doležel õigustatuks ei pea, seisneb romaanide kõrvutamises meie tänaste teadmistega kujutatud perioodist – kui näiteks Bornhöhe „Tasujat” käsitletakse Sulev Vahre jt hilisemate Jüriöö uurimuste valguses (Doležel 2010: 85–86).

Kirjandusteosed on muidugi kasutatavad allikana nende kirjutamisaegse maailma kohta. Eriti mentaliteetide uurijad lähtuvad muuhulgas ilukirjanduslikest allikatest ning Toivo Raun on vaaginud XIX sajandi olustikuproosat kui võimalikku ajalooallikat (Raun 1981). Siin on tähtis uurija takt, tõlgendusvõime ja intelligentsus, et ta realistlikku kirjandusteost tähttähelise tõena ei võtaks – et ta ei lähtuks sellest, mida teos otsesõnu ütleb, vaid pigem sellest, mida see kaudselt väljendab.

Hoopis teine küsimus on aga see, kas ajalooromaan saab olla allikaks ka kujutatud perioodi kohta: kas „Sõda ja rahu” või „Kolm musketäri” saavad anda meile teadmisi ainult XIX sajandi keskpaigas valitsenud ajalookontseptsioonide kohta või ka 1812. aasta isamaasõja ja *Grand Siècle*’i enese kohta?

Esmapilgul ei tundu usutav, et ajaloolane võiks mõnest minevikuperioodist kirjutades tugineda ajaloolistest romaanidest loetule (kui jätta kõrvale romaanide roll ebamäärasevõitu inspiratsiooniallikana, mida ajaloolased pole kunagi salanud). Aga kui kõne all ei ole üksnes faktiväited, vaid ka tõlgendused, siis see päris võimatu ei ole. B. H. Sumner soovitab: „...lugege veel kord üle „Sõda ja rahu”, mis on samavõrd tähtis ajaloolise tõlgendusena nagu kunsteosena” (Sumner 1947: 402).¹⁰ Ja arvatavasti ei pillanud ka Juhan Kahk tühipaljast komplimenti, kui väitis: „Eesti talurahva ajaloo mõistmises oleme me peaaegu kõik Eduard Vilde õpilased ja võime ainult rõõmu tunda selle üle, et meile sattus nii hea õpetaja” (Kahk 1965: 43).

Tundub, et aprioorset ei saa välistada ajalooliste romaanide historiograafilist kasutuskõlblikkust mingi minevikuajastu portreena ja ajalootõlgenduslike probleemide tõstatajana. Romaan võib ajaloolast inspireerida, sugereerida uusi vaatenurki jne. Või nagu märkis Elina Öpik: „Kirjaniku pädeva historismitajuga genereeritud idee võib viljastada ka ajalooteadust, meie ilukirjanduslikus ajalooproosas võib leida originaalseid uurimistulemusi fakti ja tõlgenduse tasandil” (Öpik 1988: 151). Juri Tõnjanovi juhtum illustreerib koguni võimalust, et ajastusse sisseelamine laseb kirjanikul kujutleda sündmusi, mis leiavad hilisemates uurimustes ka tõendamist. Kujutuslikud rekonstruktsioonid võivad avaldada oma tagasimõju ka ajalooteadusele ja sellele, kuidas allikaid loetakse. Maksim Gorki saatis pärast Tõnjanovi „Vazir-Muhtari surma” lugemist autorile kirja, milles ütles: „Ma ei oodanud, et kohtan teda [st Gribojedovit – M. V.] niisugusena. Aga Te näitasite teda nii veenvalt, et ta pidi olema niisugune. Ja kui ei olnudki, siis nüüdsest hakkab olema” (tsit Brintlinger 2000: 32). Kunstiline pilt hakkab mõjutama vulgaarset ja sealtkaudu isegi teaduslikku pilti. Samas on romaanide ja reaalsuse vaheliste üksüheste faktiseoste, näiteks prototüüpide otsimisega väga kerge narrusteni jõuda.

*

Niisiis ühe vaateviisi järgi võib teatavate taotlustega ajalooromaan osavates ja vastutustundlikes kätes edendada arusaamist minevikust ja pakkuda isegi teadmisi, mida akadeemiline ajalugu pakkuda ei saaks. Teise järgi on kummalgi kirjutusžanril omad reeglid ja ülesanded, mida tuleb lahus pidada: kui ajaloolane hakkab fabuleerima, pole tulemuseks kõrgema taseme ajalugu, vaid elujõuetu hübriidžanr või pseudoajalugu, ja kui kirjanik lülitab oma teosesse tõelusest tuntud nimedega tegelasi, siis ei paku ta nende kohta uut ajaloolist teadmist, vaid ainult fiktsioone.

Seostasin ennist selle lähenemisviisi, mis kahtleb ajaloo tõepretensioonides, postmodernismiga, ning ajaloo ja romaani selge lahutamise modernisusega. Aga kui uskuda Ameerika slavisti Andrew Wachtelit, siis paistab sel erisusel leiduvat ka geograafiline vaste. Raamatus „Ajaloobsessioon. Vene kirjanikud silmitsi ajalooga” (1994) väidab ta, et tihe dialoog romaani- ja ajaloožanri vahel on olnud midagi eriomast just uusaegsele vene kultuurile. Läänes asendus valgustusaegne universaalne kirjamees kahe eraldi kujuga,

¹⁰ Hinnangud „Sõja ja rahu” ajaloolisele adekvaatsusele on kõikunud seinast seinä. Viktor Šklovski ja hiljuti Jekaterina Tsimbajeva on leidnud sealt palju tahtlikke ja tahtmatuid eksimusi ajalootõe vastu, teised on need etteheited kummutanud, näidates, et vaatamata mõningatele vabadustele ei olnud Tolstoi 1812. aasta sündmuste kujutajana vähem usaldusväärne kui tema kaasaegsed ajaloolased (vt Ungurianu 2012).

kirjaniku ja ajaloolasega. Esmalt loobusid kirjanikud ajaloolase rollist, seejärel loobusid ajaloolased kaunilt kirjutamisest. Sellegipoolest tõusis ajaloolane XIX sajandi keskpaiga Läänes vaimuriigi kuningaks (filosoofi asemel). Venemaa mineviku mõtestamisel aga – vähemalt Wachteli hinnangul – ei tekinud kunagi historiograafia ülemvõimu kirjanduse üle. Alates Karamzinist ja Puškinist kuni Tõnjanovi ja Solženitsõnini on Venemaal iseloomustanud teistsugune tendents: tähtsamad kirjanikud on pidevalt ületanud kirjanduse ja ajaloo vahejoont, proovides kätt ka ajalookirjutuses. Venelased on pidanud ajalugu liiga tähtsaks, et seda ainult ajaloolastele usaldada. Ilukirjandust on seal peetud ajalooteadusega sama autoriteetseks ajaloolise töö valdajaks.¹¹

Uusaegset vene kultuuri on saatnud arusaam Venemaa erilisest arenguteest ning vajadusest kasutada selle mõtestamisel teistsuguseid vorme kui Euroopa puhul, kujutlus Venemaa ajaloovälisest eksistentsist ning kahtlus, et „ametlik” Vene ajalugu on kõigest saksa õpetlaste võltsing. Võib-olla on sellega seotud ka konstruktivistlike ajalooteooriate viljakus, alates teravast teadlikkusest, kuidas minevikku konstrueeritakse alati oleviku perspektiivist, kuni täiesti ekstsentriliste teooriateni, nagu Nikolai Morozovi ja Anatoli Fomenko „uus kronoloogia”. Selles mõttes on vene kultuur olnud justkui postmodernistlik *avant la lettre*.

Ajalooromaani kui žanri kaalukus on Idas ja Läänes samuti erinenud. Kui XX sajandil see žanr Läänes (vähemalt Saksamaast lääne pool) marginaliseerus, siis Venemaal (õigemini küll Ida- ja Kesk-Euroopas laiemalt) jäi ajalooromaanile kirjanduses ja kultuuris keskem koht. Ingliskeelses maailmas taasavastati ajalooromaan ja tõsteti teoreetiliste käsitluste tulipunkti alles koos postmodernismiga. Aga siis polnud enam tegu McHale'i kolme tingimust järgiva klassikalise ajalooromaaniga, vaid žanriga, mida Linda Hutcheon on nimetanud „historiograafiliseks metafiktsiooniks” (Hutcheon 1988): tegu on romaanidega, mis mineviku rekonstrueerimise asemel tematiseerivad mineviku läbitungimatust, eestpagevust, selle tabamise ja rekonstrueerimise võimatust. Niisiis kui Idas on ajalooromaani tunnustatud võrdväärse mineviku tunnetamise viisina ajalooteaduse kõrval, siis Läänes hakkas postmodernistlik ajalooromaan koos antirealistliku ajaloofilosoofiaga seadma kahtluse alla mineviku tunnetatavust üldse.

*

1970. ja 1980. aastate hilisnõukogude olustikus sai fiktsiooni ja dokumentaal-kirjanduse vahekord eesti kirjanduskriitikas sagedaseks arutlusaineks, seda eriti seoses Lennart Mere ja Jaan Krossi loominguga. Küllap meie kultuuri väiksuse tõttu ei rahuldunud kumbki suurmees ainult ühe rolliga – kirjaniku omaga. Mõlemad taotlesid oma ajaloolastele spekulatsioonidele ka teaduslikku tunnustust. Mere „Hõbevalge” (1976) ja „Hõbevalgem” (1984) ning Krossi „Kolme katku vahel” (1970–1980) sünnitasid kirgliku ja huvitava väitluse. Ühelt poolt väljendus selles ajaloolaste umbusk poeetiliste vabaduste suhtes, teisalt kirjanike soov tõendada, et nende looming pole pädev üksnes fiktsioonina, vaid ka ajalooteadus. Väitlustes visandati ajaloolise romaani tüpoloogiaid ning mõtiskleti fiktsionaalsuse (välmelisuse) üle mõistetes, mis ennetavad nüüdisaegseid arutelusid.

¹¹ Teine vene ajalooromaani uurija Dan Ungurianu kahtleb niisuguse ühetaolise skeemi rakendatavuses tervele vene kultuurile kahe sajandi vältel (Ungurianu 2007: 8).

Ometigi on Lennart Meri ja Jaan Kross väga eriilmelised juhtumid ning kummagi puhul kerkis ajaloo ja ilukirjanduse demarkatsioonijoone küsimus omal moel. Lennart Merd kirjeldati nii siis kui hiljemgi kirjanikuna, aga ta oli vist kõige esimene eesti kirjanik, kes ei kirjutanud ridagi värsse ega jutustavaid fiktsioone.¹² Tema žanr oli reisikiri ja „Hõbevalgegi” kannab seda määratlust. Raamat esitab erudeeritud, sugestiivseid ja alusetuid spekulatsioone eestlaste esiajaloo kohta, andmata selgust, kuivõrd kehtivaks autor neid ise peab. Teose žanriline kuuluvus on teadlikult kahemõtteline, et varuväljapääs ajaloost luulesse jääks avatuks.

„Hõbevalge” eeltöid tutvustas 1973. aastal essee „Seitse öhtut Idrisiga” (Meri 1973), mis seostab al-Idrisi „Geograafiat”, äärmiselt hämarat allikat, Muinas-Eesti paikadega. Amatöör ajaloolased läksid elevile, professionaalid jäid skeptiliseks. Herbert Ligi ja Evald Tõnisson lükkasid artiklis „Kaheksas öhtu Idrisiga” Mere oletused kannatlikult tagasi (Ligi, Tõnisson 1974) ja sooritasid kirjutise lõpus ise vasturetkte teisele poole demarkatsioonijoont, soovides, et kirjanikud hakkaksid oma romaanides selgelt teada andma, „mis on faktid ja mis kirjaniku fantaasia vili”.

Elina Öpik ei pidanud Loomingus ilmunud „Hõbevalge” peatükke akadeemilise kriitika väärilisekski ning raamatut ära ootamata reageeris Keele ja Kirjanduse veergudel parodiaga, mis tõgab Mere etümoloogiate meelevaldsust (Öpik 1976).¹³ Sealsamas andis kirjanik hapuka vastuse: „Kahju, et E. Öpik oma valulise reageerimisega põletab sillad selle huvitava probleemi [Kaali meteoriidi järelmõjude – M. V.] juurde, mille asjalik tunnustamine oleks siinkirjutaja arvates olnud viljakam sallimatust eitamisest” (Meri 1976). Vaidlusvooru lõpetas Keele ja Kirjanduse toimetuse saalomonlik otsus Mere vastuse lõpus: „Lisatagu eelnevale üksnes niipalju, et konfliktis „teaduse tollipulga” ja kirjaniku intuitsioonile, kaemusele toetuva ajaloopildi vahel on võimalik selgusele jõuda üksnes žanriprobleemi rahuldava lahendamise korral, milleta L. Mere loomingule lähedale ei pääse.”

Raamatu retseptsioonis oligi üheks põhiküsimuseks, kui tõsiselt on kõik see mõeldud, kas autor ise usub oma oletusi ja kas ta tahab, et ka lugeja neid usuks. Ülo Tedre leidis paradokslevalt: „Mõistagi ei kahtle ma selles, et autor usub seda, mida ta on kirjutanud – vastupidi olekski imelik! Kuid see ei tähenda, et lugejad peaksid kõike uskuma. Ja usutavuses polegi „Hõbevalge” eesmärk” (Tedre 1976: 633). Niisiis autor uskus, aga ei pidanud usutavust eesmärgiks! Ants Viirese arvates on „Hõbevalge” kirjutatud ennekoike ajalooramatuna ja alles teises järjekorras luuleteosena. „Selles on rohkesti vaieldavat ja otseselt uskumist mitteväärivatki” (Viires 1976: 566). Viires määratleb tabavalt Mere fantaasiate liikumapaneva jõu, milleks on „väikerahva suurseigatsus” (Viires 1976: 563), ning võrdleb kogu ettevõtmist ajaloolase keeleuendusüritusega (Viires 1976: 566).¹⁴

¹² Mati Undi sõnul mõtles Meri mõnikord ka traditsioonilise ilukirjanduse viljelemisest: „Ükskord Pääsküla rabaserval pihtis Lennart Meri, et ta tahaks ka kirjutada raamatuid nagu teised kirjanikud: romaane, novelle ...” (Unt 1989: 401).

¹³ Tollases paroodialembeses kirjanduselus oli Lennart Meri üks paroodiate meelisobjekte. Kahjuks on need kirjatükid Mere personaalbibliograafias registreerimata jäänud (Lennart Meri: personaalnimestik 1991).

¹⁴ Põhjalikuma ülevaate „Hõbevalge” ja „Hõbevalgema” retseptsioonist annab Jüri Kivimäe (2008).

Oma taotluste üle reflekteerides jätkas Meri luule ja ajaloo vahekorra mõtestamise liini. Aristotelese järgi kõneleb ajalugu tegelikult toimunust ja luule toimuda võinust; Juri Tõnjanov, nagu juba osundatud, uskus, et suudab oma biograafilistes romaanides sünteesida ajaloolase ja luuletaja rollid tervikuks, mille tulemuseks on „ehtsa tõe tunnetamine: *nõnda võis see olla, nõnda võib-olla oligi* [minu kursiiv – M. V.]”; Meri aga kasutab sedasama määratlust ajaloo iseloomustamiseks eraldi: „Ajalugu on teadus. Tõsi, teda on raske defineerida. Erinevalt bioloogiast uurib ta inimest kui sotsiaalset nähtust ja teeb seda teadusliku meetodi abil, mida nimetatakse üldsotsioloogiaks ehk ajalooliseks materialismiks. Tulemuseks on lause: *see võis nii olla ja tõenäoliselt oligi* [minu kursiiv – M. V.]” (Meri 2008: 539) ja peaaegu samas sõnastuses „Hõbevalgema” ilmumise puhul korraldatud vestlusringis: „Ajalugu selle poolest täppisteadustest erinebki, et ajalugu ei paku tõestusi, vaid tõenäosusi. Ajaloo meetodiks on üldsotsioloogia ehk ajalooline materialism ja tulemuseks lause: *see võis nii olla ja tõenäoliselt oligi*” (Kas Thule on Saaremaa? 1984). Tõnjanovi „Autobiograafias” ajaloolist romaani iseloomustanud lause oli Lennart Merd kummitama jäänud. Tagantjärele vaadates paistab, et Mere suhtumine ajalukku, tõesse ja tõenäosusse oli juba 1970. aastatel rohkem rahvajuhi kui ajaloolase või luuletaja oma.

*

Visandades tulevikujanri, rekonstruktiivse romaani kontuure, ütleb Lotman: „Võib-olla oleks kõige parem kirjutada selle žanri teosed õpetlase ja romaani-kirjaniku dialoogi vormis, kes annaksid vaheldumisi üksteisele sõna” (Lotman 1987: 13).¹⁵ Tegelikuses kipub dialoog sageli nurjuma ja rõhutatakse hoopis distsipliinidevahelist demarkatsioonijoont. Selle piiri läbilaskvus ei ole päris sümmeetriline: kirjanikud käivad tihti ajaloolase põllult saaki kogumas ning esitavad oma nägemusi sellest, kuidas asjad päriselt olid (või olla võisid). Kuid ajaloolased sooritavad mõnikord vasturetki, eriti kui kirjanik taotleb lisaks tõenäosusele (kunstitõe) ka ajalootõde.

Tõelise meistrina reflekteeris Jaan Kross mitmes essees ja loengus oma enda loomingu eelduste ja taustade üle. „Ettekandes Tampere kirjanikeorganisatsioonis oktoobris 1982” esitas ta ajalooromaani taksonoomia ja määratles oma romaanide koha selles. Esmalt liigitab ta romaanid selle põhjal, kui keskne koht on neis antud ajaloolistele tegelastele. Kui peategelased on ilma ajaloolise vasteta, on tulemuseks *k u l i s s r o m a a n*, ja kui seejuures on põhirõhk välisolustiku taasloomisel, on tegu *p r o f e s s o r i r o m a a n i g a*, kui aga sellest tähtsam on elukujutus, siis *s t s e n e r i i r o m a a n i g a*. Kui esiplaanil on dokumentaalse vastega tegelaskujud, on tegu *p e r s o n a a ž r o m a a n i g a*. Seejärel liigitab ta romaanid ajaloovaldkonna järgi (revolutsioonijaloolised, kultuuriajaloolised, kombeloolised, sõjaajaloolised jm). Ja viimaks eesmärgi järgi, millest neli tähtsamat on „amüseerida, reprodutseerida, analogiseerida, filosoferida”: „Amüsemendil on oma lugejaskond, peamiselt romantilised lõõgastuseotsijad, reproduktsioonil – teadjatahtjad, analogiseeringul – võrdlusest johtuvate samastumis- ja erinemismõnude nautijad, ajaloofilosoofial – toetava, rikastava või polemiseeriva partneri otsijad oma isiklikule ajaloofilosoofiale. Aga mingil määral amüsemendiotsijad, reproduktsioonihuvilised, analoogia-tekütid ning ajaloo üle filosoferijad oleme ju me kõik” (Kross 1986c: 138–139).

¹⁵ Juri Lotmani ja Jaan Krossi nabi, kuid mõttetiheda dialoogi kohta vt Lotman 2012.

Kuigi Krossi loeti nõukogude ajal ja loetakse ka nüüd tihti allegoriseerivalt-analogiseerivalt kui nõukogude olude kriitikut, kaldus ta ise sellist tõlgendust pigem tõrjuma: „Sest ajast saadik, kui autori metodoloogilised kavatsused on muutunud vaba käsitluse või keskustelu aineks, olen korduvalt kinnitanud: läbipaistvad poliitilised allegooriad pole iial olnud mu ihaluseks. Olen pidanud neid alati – tõsikirjanduslikul skaalal – odavaks kraamiks” (Kross 2003: 86). „Keisri hullule” andis ta määratluseks „Biograafilise dominandiga ja märgatavate stseneriromaani elementidega personaažromaan”, mis on ühtlasi suurel määral reproduktiivromaan: „...miljööloomele ja atmosfääri ning sündmustiku usaldusväärsusele olen pühendanud ka selles romaanis palju tähelepanu”, sest „k u i juba ajalooline romanist kutsub lugeja minevikumaailma, olgu see maailm siis võimalikult usaldusväärne ja ka meeleliselt tajutav” (Kross 1986c: 148).

Ajaloolise materjaliga ümberkäimisel lähtus ta reeglist: „...aine võiks jaguneda käsitleja jaoks k o l m e faktuuri- või rastritiheduse järku: esimene – olmeline pisifaktitaust, teine – tegelaste omavaheliste suhete ja kontaktide võrgustik, kolmas – ajalooliste ja poliitiliste suurlainete koordinaadid. Ning mulle on tundunud, et ajalooline romaan, vähemalt teatud tüüpi ajalooline romaan peab püüdma olla võimalikult faktitruu nii esimesel kui kolmandal tasandil, aga teises, keskmises, tegelassuhete vööndis tohib (ja võibolla koguni peab) lubama endale suhteliselt suuremat fantaseerimisvabadust” (Kross 1986b: 101).

„Kolme katku vahel” ja „Keisri hull” kui personaažromaanid sarnanevad mõnel määral Tõnjanovi biograafiliste romaanidega. Mõlemad üritavad esile manada versiooni ajaloolisest isikust nii, et tema kohta saaks Maksim Gorki kombel ütelda: „Isegi kui ta niisugune ei olnud, hakkab ta nüüd olema.” Tõnjanovi stiil on aga napp, närviline, sarkastiline, avangardimõjuline, liikudes sähvatuste või plahvatuste haaval. Seevastu Jaan Krossi romaanid sammuavad eepiliselt, aeglaselt, rahulike hingetõmmetega. Ja isegi kui Tõnjanovi kujutatud Küchelbecker ja Gribojedov olid enne Tõnjanovit vene ajalooteadvuses üpris kahemõõtmelised autorinimed, oli nende kohta määratult rohkem teada kui Balthasar Russowi ja Timotheus von Bocki isiku kohta meil. Krossi suhtumine juba teadaoleva, teaduslikult läbitöötatud materjali kättesaadavusse oli ambivalentne: enamasti ta tunnistas, et suur andmehulk mõne ajaloolise tegelase kohta võib olla kirjanikule koormavalt käsisiduv (Kross 1986c: 137). Selliseid tegelasi „saab esmajoones ainult illustreerida, aga interpreteerida, pealegi veel kuidagi o m a moodi, saab neid sootu vähem” (Kross 1986b: 99). Teisal on ta aga kirjeldanud loometöös vahetevahel pealetükkivat masendust ajalooteaduslikult läbitöötatud materjali vähesuse pärast: „... see kuradi maa siin on üks neetud maa! Sest kõigil vähegi arvesse tulevail mail on tähelepandav osa ajaloolise ilukirjaniku tööst a j a l o o l a s t e poolt juba ette ära tehtud. Kõigis küsimustes on ajalookirjanikul ees lademete viisi ajalooteaduslikku, pärimusuurimuslikku jne. jne. materjali: tule ja vali! Sünteesi ja viimistle! Aga meil pole mitte midagi valmis ega võtta!” (Kross 2003: 102).

Reproduktiivne illusionism, „holograafiline aretus” (Kross 1986b: 103), meeleline detailsus – need taotlused avavad Krossi loomingu ajaloolisele kriitikale rohkem kui mõne allegoorilise või seiklusliku taotlusega ajalooromaani. „Kolme katku vahel” sai algtõuke Paul Johanseni artiklitest, milles esitati andmeid „Liivimaa kroonika” autori eesti päritolu isa kohta. Romaani teise köite ilmumise puhul saatis professor Sulev Vahtre autorile kirja, mida publitseeritud ei ole, kuid publitseeritud vastusest sellele (Kross 1986a) nähtub,

et Vahtre pidas ajaloolise Russowi käitumisviisi ja isiksust teistsuguseks kui Krossil kujutatud. 1982. aastal viis ajaloolane Külliki Kaplinski Keele ja Kirjanduse toimetusse artikli, mis pakub Balthasar Russowi isaks välja ühe teise kandidaadi, sakslasest kullassepa. Krossi romaani seal otseselt ei käsitleta, öeldakse vaid: „Halb on aga see, et ilukirjanduslikku Russowit serveeritakse järjest visamalt ajaloolise Russowina. Ajalooteaduse seisukohalt võttes on kirjandusliku kuju äravahetamine ajaloolise isikuga aga niisama halb kui hüpoteesi esitamine ajaloolise fakti pähe” (Kaplinski 1988: 75).

Artikkel ootas avaldamist kuus aastat, aga selle põhiargumentidest teadlikuna pidas Kross 1986. aasta Kreutzwaldi päevadel ettekande „Balthasar Russow – ajalugu ja romaan”, mis ilmus Keeles ja Kirjanduses veel enne Kaplinskit (Kross 1990a). Seal selgitab ta romaani loomislugu, seda, millistel tegelastel ja episoodidel on dokumenteeritud vaste ja millised on väljamõeldud, ja ka neid väheseid kohti, kus psühholoogilise või narratiivse motiveeringu vajadus on sundinud minema vastuollu teadaolevate faktidega. Kross näitab, kuidas mõned romaaniepisoodid järgnevad peaaegu möödapääsmatult, kunstilise paratamatusega eeldustest Russowi päritolu kohta. Essee edenedes aga ületab Kross demarkatsioonijoone, asudes väitma mitte üksnes romaani Russowi kunstilist, vaid ka ajaloolist tõenäosust ja viimaks toesustki. Ta teeb ekstsentrilise ettepaneku – raske öelda, kui tõsimeeli – otsida Pühavaimu kiriku pörandalt üles Russowi jäänused ning lasta nende järgi rekonstrueerida tema kunagine väljanägemine. Ja olles veendunud oma romaani Russowi ajaloolises autentsuses, teeb ta üleskutse, et eesti rahvuskirjanduse algust hakataks lugema „Liivimaa kroonikast”. Siingi on tähtis teadvustada Krossi kõne ajaloolist konteksti: „Liivimaa kroonika” oli tollal eestikeelsena üli-raskesti kättesaadav ja rahvahulkades tundmatu (on selleks jäänud suurel määral tänini) ning venelaste hirmutegudest kõnelevad kohad muutsid selle tollases kohustusliku „rahvaste sõpruse” õhkkonnas ebasoovitavaks või isegi keelatud lektüüriks. Niisiis võis Krossi argumentidel olla puhtstrateegiline eesmärk siluda teed kroonika uustrükile. Kuid oma ettekandes kustutab Kross märkamatuks piiri oma loomingu ja ajaloo vahel, kandes rahvusmeelse (või lõhestunud etnilise identiteediga) romaanikangelase omadused üle ajaloolisele kroonikule ning taotledes oma loomesaavutuse valgelt vanema kultuuri- ja kirjandusloo revideerimist.

Nüüdisaegse fiktsiooniteoreetilise konsensususe silmis (ja mitte ainult) oleks tegu just nagu täiesti asjatu arutlusega: ükski ajalooline uurimine ei saa kummutada või kahtluse alla seada romaanitegelase Balthasar Russowi eesti päritolu ega avastada juurde uusi fakte tema välimuse või siseelu kohta, mida romaanis kirjas ei ole. Erinevalt ajaloolistest isikutest on romaanitegelased tunnetuslikult ammenduvad – ajaloolise Russowi kohta võidakse hea õnne korral põhimõtteliselt veel mitmeid asju juurde avastada, nii nagu me võime kunagi veel teada saada Jüri Vilmsi surma täpsed asjaolud. Aga romaanitegelase Russowi kohta annab ajalooline uurimine täpselt sama palju lisaandmeid nagu Anna Karenina või Arno Tali kohta, st mitte kui midagi. Kõik tema kohta öeldav sisaldub romaani tekstis ja ei kusa-gil mujal.

Krossi katse taotleda oma kujutluslikule Russowile ka ajalootõe staatust provotseeris taas sulge haarama Elina Öpiku, teravmeelse ja -keelse ajaloolase. Kui „Hõbevalget” pidas Öpik kõigest paroodia vääriliseks, siis Krossi ettekanne pälvis juba argumentatiivsema kriitika. Essee „Ajalootunnetuse kahest tasandist ja Balthasar Russowi kohast Eesti kultuuriloos” (Öpik 1988) arutleb Öpik algul kõige üldisemas plaanis ajalooromaani liikide ning ajaloo-

uurimise ja ajalooromaani vahekorra üle (kasutatakse ka demarkatsiooni-joone mõistet). Kuivõrd tähtis on ajalooromaanide puhul see, et nad pakuksid ajaloo tõetruu tunnetamise võimalust? Öpik ei väida, et ta vastust ette teaks, aga leiab tollasest kriitikast mõttekäike, milles tõstetakse esile just seda romaani omadust – justkui erinevalt akadeemilisest ajaloost (mis seisis tollal tugevama järelevalve all) pakuksid kirjanikud „õiget ajalugu”.

Enne kui Öpik asub tõrjuma Krossi soovi ajaloolises Russowis eesti kirjastajana eelkäijat näha, teeb ta ka mõned (kirjandus)kriitilised märkused romaani ja selle peategelase aadressil. Ta tunnistab, et esemelise keskkonna kujutamisel on Kross täpne ja järgib üldiselt faktilisi andmeid, aga „kui tahta, et romaanikangelane jääks ikkagi oma aja lapseks, peab taotlema, et ta ei läheks liiga silmatorkavalt vastuollu oma ajastu mentaliteedi, suhtlemis- ja käitumistavade, moraalsete, religioossete ning maailmavaateliste tõekspidamistega. [...] Kui selle vaatenurga alt läheneda romaani Russowile, siis tuleb möönda, et väga tihti ta ei mõtle, ei tunne, ei toimi ega käitu oma aja lapsena” (Öpik 1988: 153).

Krossi vastus Kaplinskile ja Öpikule ei lasknud ennast kaua oodata. Sellest kujunes hiigelpikk topeltessee, mis nagu tsaariaegne kohtukõne mobiliseerib oma eesmärgi teenistusse kogu retooriliste võtete ja trikkide arsenali: küsimused, hüüatused, kõrvalepõiked, kalambuurid, sarkasmi, iroonia, naeruvääristamise läbisegi loogiliste ja ajalooliste argumentidega (Kross 1990b, 1990c). Allikates võhikule kõrvaltvaatajale tunduvad Krossi argumendid ajaloolise Russowi eesti päritolu kohta veenvad. Võtmetähtsus paistab siin olevat sellel, millist kaalu omistada asjaolule, et kolm Russowi kaasaegset aadlisooist opONENTI teda talupojast sündinuks sõimavad – kas see oli tõesti tollases pruugis tavasõim, mida kasutati valimatult kõigi madalamast seisusest vastaste kohta? Kuni seda näidatud pole, tundub Russowi eesti päritolu tõenäoline. Kuid talupoegliku sünnipära faktist ei saa vist kuigi palju järeldada selle kohta, milline võis olla niisuguse inimese eneseteadvus. Mis aga romaani Russowisse puutub, siis kuigi Elina Öpik leiab, et tolle ühtekuuluvustunne talupoegade, demokraatlik meelelaad, abielutunded, usulised kõhklused ja vabameelsus ei ole ajalooliselt tõenäosed, ei too ta nende joonte anakronistlikkuse tõenduseks ka üksikasjalikumaid argumente ega kirjelda seda XVI sajandi mentaalset süsteemi, mis pidi determineerima ka kõige erandlikumate ja eesrindlikumate isiksuste mõtlemist ja teadvust. Pealegi, nagu öeldud, on mentaalne anakronistlikkus peaaegu igas ajalooromaanis vältimatu. Öpik möönab ju ka ise, et „historismi maksimaalne realiseerumine võib viia isegi tegelase võõrandumise efektni, kunstikavatsusliku romaanikangelase ära nullida” (Öpik 1988: 153). Seetõttu on Krossil tõepoolest alust nõrдинult küsida: „Miks jätab ta [Öpik – M. V.] autori ilma tema kunstiseaduslikust õigusest mõnevõrra kontseptuaalsele, mõnevõrra isiklikule Russowile?” Kirjanik esitab tugeva argumendi oma vabaduste kaitseks, iseloomustades teadusliku ja kunstilise mõtteviisi erinevust: „Üks nende.... erinevusi on ju see, et teaduslik ja muidugi ka ajaloo-teaduslik mõtteviis – vähemalt mõnede ajaloolaste oma – püüab individuaaljuhtumeid standardiseerida ja paigutada neid süsteemi, vähemalt mõnede ajaloolaste oma stereotüüpsemalt kui teistel. Samal ajal kui kunstiline mõtteviis püüab individuaaljuhtumeid sügavamalt või ka nähtavamalt individualiseerida – mis pole midagi muud kui kiskuda neid süsteemist välja” (Kross 1990c: 226). Ühesõnaga: kuna Balthasar Russow oli erandlik indiviid, siis ei saagi teda käsitleda tüüpilise oma aja lapsena. Süsteemi ja erandi, struktuuri

ja vabaduse vahetõde on teemad, mille üle Lotman ja Kross 1980. aastatel paralleelselt pead murdsid.

See aga, kas lülitada ajalooline Russow eesti rahvuskultuuri kaanonisse, taandub lõpuks küsimusele: kui lennukalt ja riskantselt tasub oma ajalugu tõlgendada endale uhkema mineviku võitmise lootuses? Kui vulgaarajalugu ehk kollektiivne mälu investeerib liiga palju mõnda kütkestavas kirjanuslikku oletusse, mille teadus viimaks katki torkab, võib saada identiteedikriis. Ants Viies nägi Lennart Mere mõttelendudes „väikerahva suurusetaotlust”, Jaan Kross nägi omalt poolt Elina Öpiku skepsises lausa „rahvuslikku alaväärsuskompleksi”. See, kui suurt või väikest minevikku me endale kujutlema peaksime, et vältida suuruseluulu või alaväärsuskompleksi karisid, on küsimus, mis püsib seni, kuni oleviku probleemide võtit otsitakse kaugminevikust.

Kirjandus

- Aristoteles 2003. Luulekunstist (Poeetika). Tlk ja komment Jaan Unt. Toim Ain Kaalep. Tallinn: Keel ja Kirjandus.
- Ash, Timothy Garton 2007. The Stasi on Our Minds. – The New York Review of Books 31. V.
- Auerbach, Erich 2012. Mimesis. Tegelikku kujutamine Öhtumaade kirjanduses. Tlk Kalle Kasemaa. Tartu: Ilmamaa.
- Bahovski, Erkki 2012. Ajaloo kaks palet: kas minevikust annab parema pildi meelelahutus või tõsiteadus? – Postimees 1. IV.
- Brintlinger, Angela 2000. Writing a Usable Past: Russian Literary Culture, 1917–1937. Evanston: Northwestern University Press.
- Collingwood, R. G. 1994. The Idea of History: With Lectures 1926–1928. Oxford: Oxford University Press.
- Doležel, Lubomír 2010. Possible Worlds of Fiction and History. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hutcheon, Linda 1988. A Poetics of Postmodernism. London: Routledge.
- Kahk, Juhan 1965. „Mahtra sõja” tegelased sõja eelõhtul. – Vaateid Vilde elusse. Lühiuurimusi Eduard Vilde 100. sünnipäeva puhul. Koost Jaan Toomla. Tallinn: Eesti Raamat, lk 40–54.
- Kaplinski, Külliki 1988. Veel Balthasar Russowi päritolust. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 74–82.
- Kas Thule on Saaremaa? 1984. Vestlusring Lennart Mere „Hõbevalgema” asjus. Kirja pannud Ene Veiper. – Sirp ja Vasar 16. III.
- Kivimäe, Jüri 2008. Kolmkümmend aastat hiljem. – Lennart Meri, Hõbevalge. Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, lk 577–590.
- Kross, Jaan 1986a. Armas Sulev Vahtre! – Vahelugemised IV. Tallinn: Eesti Raamat, lk 29–31.
- Kross, Jaan 1986b [1980]. Vastuseks Mall Jõe küsimustele „Sirbi ja Vasara” tarvis ehk „Need põnevad matkad minevikku”. – Vahelugemised IV. Tallinn: Eesti Raamat, lk 94–105.
- Kross, Jaan 1986c [1983]. Ettekanne Tampere kirjanikeorganisatsioonis oktoobris 1982. – Vahelugemised IV. Tallinn: Eesti Raamat, lk 131–149.
- Kross, Jaan 1990a [1987]. Balthasar Russow – ajalugu ja romaan (Ettekanne

- Kreutzwaldi päevadel Tartus 27. XII 1986). – Vahelugemised V. Tallinn: Eesti Raamat, lk 129–145.
- Kross, Jaan 1990b [1988]. Paul Johanseni (ja iseene) päästmiskatse ühe ülränge ajaloolasmuusa käest. – Vahelugemised V. Tallinn: Eesti Raamat, lk 169–184.
- Kross, Jaan 1990c [1988]. Balthasar Russowi (ja iseene) päästmiskatseks teise ülränge ajaloolasmuusa käest. – Vahelugemised V. Tallinn: Eesti Raamat, lk 185–228.
- Kross, Jaan 2003. Omaeluloolisus ja alltekst. 1998. a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lennart Meri: personaalnimestik 1991. Koost Krõõt Liivak. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Ligi, Herbert, Tõnisson, Evald 1974. Kaheksas õhtu Idrisiga. – Sirp ja Vasar, 8. ja 15. III.
- Lotman, Juri 1987 = Ю. Лотман, Сотворение Карамзина. Москва: Книга.
- Lotman, Juri 1996 = Ю. Лотман, Внутри мыслящих миров: Человек — Текст — Семиосфера — История. Москва: Языки русской культуры.
- Lotman, Juri 2012. Kiri Jaan Krossile 09.10.1982 (kommenteerinud ja publikatsioonide ette valmistanud Mikhail Trunin, tlk Kajar Pruul). – Vikerkaar, nr 9, lk 45–55.
- Mchale, Brian 1987. Postmodernist Fiction. London: Routledge.
- Meri, Lennart 1973. Seitse õhtut Idrisiga. – Sirp ja Vasar 18. V.
- Meri, Lennart 1976. „Hõbevalge” autori vastus. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 189.
- Meri, Lennart 2008. Hõbevalge. Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos 1935. Toim Daniel Palgi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Raun, Toivo Ü. 1981. Estonian Literature, 1872–1914: A Source for Social History? – Journal of Baltic Studies, kd XII, nr 2, lk 120–127.
- Ryan, Marie-Laure 2002. Fiction and Its Other: How Trespassers Help Defend the Border. – Semiotica, kd 138, nr 1/4, lk 351–368.
- Schaeffer, Jean-Marie [2012]. „Fictional vs. Factual Narration”. – the living handbook of narratology. Toim Peter Hühn jt. Hamburg: Hamburg University Press. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/fictional-vs-factual-narration> (25. VII 2013.)
- Schmid, Wolf 2010. Narratology: An Introduction. Berlin: De Gruyter.
- Sumner, Benedict Humphrey 1947. Survey of Russian History. London: Duckworth.
- Tedre, Ülo 1976. Vaade ajakuristikust servalt. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 631–633.
- ts- 1984 [1889]. Kirjandusest. – Eesti kirjanduskriitika 1875–1900. Koost Karl Taev, Velli Verev. Tallinn: Eesti Raamat, lk 143–145.
- Tõnjanov, Juri 1964. Vahakuju. Jutustusi. Tlk Ella Reim. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tõnjanov, Juri 1993 [1930] = Ю. Н. Тынянов, Как мы пишем. – Ю. Н. Тынянов, Литературный факт. Москва: Высшая школа, lk 150–157.
- Ungurianu, Dan 2007. Plotting History: The Russian Historical Novel in the Imperial Age. Madison: University of Wisconsin Press.

- Ungurianu, Dan 2012. The Use of Historical Sources in War and Peace – Tolstoy on War: Narrative Art and Historical Truth in „War and Peace”. Toim Rick McPeak, Donna Tussing Orwin. Ithaca: University of Cornell Press, lk 26–41.
- Unt, Mati 1989. Merest. – Looming, nr 3, lk 399–401.
- Wachtel, Andrew 1994. An Obsession with History: Russian Writers Confront the Past. Stanford: Stanford University Press.
- Viies, Ants 1976. Kus lõpeb luule, kus algab ajalugu? – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 562–566.
- Väljataga, Märt 2009. Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 401–410.
- Öpik, Elina 1976. Lisa soome-ugri drakonoloogiale. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 186–188.
- Öpik, Elina 1988. Ajalootunnetuse kahest tasandist ja Balthasar Russowi kohast Eesti kultuuriloos. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 149–159.

Dialogue and demarcation between history and fiction

Keywords: ways of representing history, theory of fiction, historical novel, historical fiction as a source for history, the reception of Lennart Meri and Jaan Kross

The first part of the article deals with the theoretical problem of historical fiction as a means of exploring the historical past. According to the consensual view in the theory of fiction, fictional worlds are inhabited only by fictional entities, so that the Tallinn of Jaan Kross' historical novels is a fictional Tallinn, although one with a factual counterpart. In this view historical novels cannot be used for exploring the past. In the best case they can be used as sources about the times of their composition. On the other hand there is a tradition represented by certain novelists as well as philosophers who prefer blurring the line between fiction and history, claiming that poetic imagination and inventiveness is a necessary skill as much for the historian as for the novelist. Moreover, in their opinion the novelist can provide a better, more intimate insight into the experience and motivation of historical actors. This divide between isolationists, who separate fiction and history into watertight compartments, and the writers who prefer to see a continuum between the two genres is parallel to the distinction between modernism and postmodernism, as the former is often interpreted as a separation of mental spheres and the latter as a blending of different genres and blurring of boundaries. This distinction also has a geographical counterpart, as according to Andrew Wachtel there has been a continuous intergeneric dialogue between historiography and fiction in the Russian culture, whereas in the West the two have grown apart since the mid-19th century. The second part of the article revisits the debates of the 1970s and 1980s between the authors Lennart Meri and Jaan Kross on the one hand and their critics among historians on the other. Both Lennart Meri and Jaan Kross, in their different ways, claimed for their imaginative conjectures the status not only of historical verisimilitude but even veracity. Although both were rebuked by academic scholars, their speculations have entered the popular view of history or collective memory.

Märt Väljataga (b. 1965), cultural journal Vikerkaar, editor-in-chief; Tallinn University, lecturer, martval@tlu.ee